

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οικείες έννοιες σε ανοίκειους συνδυασμούς: Ο φεμινισμός, το φύλο, η σεξουαλικότητα και το ανατρεπτικό γέλιο

Βενετία Καντσά

1. Τίτλοι και υπότιτλοι

Η λέξη *αναταραχή* [trouble] μπορεί να έχει πολλές σημασίες: ταραχή, φασαρία, πρόβλημα, μπελάς, δυσκολία. Οι σημασίες αυτές πολλαπλασιάζονται όταν χρησιμοποιείται για να συνοδεύσει μια άλλη, τη λέξη (κοινωνικό) *φύλο* [gender], έναν όρο που πολιτογραφήθηκε τις τελευταίες δεκαετίες στο λεξιλόγιο των κοινωνικών επιστημών για να αποδώσει τα κοινωνικά νοήματα της έμφυλης διαφοροποίησης.¹ Ωστόσο, ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, η πολλά υποσχόμενη, αρχικά, διάκριση μεταξύ «βιολογικού» και «κοινωνικού» φύλου [sex και gender] είχε αρχίσει να δείχνει τα όριά της, καθώς υπονοούσε την ύπαρξη ενός προ-κοινωνικού φύλου που υπερβαίνει τον ορίζοντα της κοινωνικής σημασιοδότησής του και εγγράφεται στη σφαίρα του «φυσικού», του «εγγενούς», του «σταθερού».² Δημοσιευμένη το 1990, στο γύρισμα της δεκαετίας, η *Αναταραχή φύλου* της Τζούντιθ Μπάτλερ αμφισβητεί τις μέχρι τότε προσεγγίσεις της διάκρισης «βιολογικό» και «κοινωνικό» φύλο προτείνοντας μια ριζική επανανόηση, που ακυρώνει τον ίδιο το διαχωρισμό. Αν, όπως υποστηρίζει η ίδια η Μπάτλερ, το «θηλυκό» παύει να αποτελεί σταθερή έννοια μετά το *Δεύτερο φύλο* της Σιμόν ντε Μπωβουάρ, το ίδιο θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε για την έννοια «φύλο» μετά την *Αναταραχή φύλου*. Στο έργο της Μπάτλερ το φύλο *αναταράσσεται* και *αναταράσσει* οικείους τρόπους σύνδεσής του με το φεμινισμό, τη σεξουαλικότητα και το σώμα προκαλώντας σημαντικές *ανατροπές*.

Από την άλλη, ο υπότιτλος *Ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας* δι-

νει το στίγμα της πολιτικής και θεωρητικής εκκίνησης του εγχειρήματος. Η θεωρητική αναζήτηση της Μπάτλερ κινητοποιείται από έναν πολιτικό στόχο, την αποδιάρθρωση του φεμινιστικού υποκειμένου, ως αποδοχής μιας θέσης, ενός ονόματος και μιας ταυτότητας. Η ανατροπή της έμφυλης ταυτότητας που επιχειρείται δεν στοχεύει σε μια συλλήβδην αποκήρυξη του φεμινισμού, αλλά στην αναζωογόνησή του προς κατευθύνσεις διαφορετικές από αυτές που επιβάλλει η επίκληση της υποτιθέμενης οικουμενικότητας και ενότητας του φεμινιστικού υποκειμένου.³ Η Μπάτλερ ενδιαφέρεται για την αναζωογόνησή του σε μια άλλη βάση που θα επανεξετάζει τις οντολογικές κατασκευές της ταυτότητας και θα ελευθερώνει «τη φεμινιστική θεωρία από την αναγκαιότητα να πρέπει να κατασκευάσει ένα μοναδικό ή ακατάλυτο θεμέλιο» (30) το οποίο, άλλωστε, βρίσκεται σε διαρκή αμφισβήτηση εξαιτίας της πολυδιάσπασης στο εσωτερικό του φεμινισμού.⁴ Συνεχίζοντας την προβληματική που διατυπώθηκε από τη Μονίκ Βιτίγκ –και, ακόμη πιο πριν, από τη Σιμόν ντε Μπωβουάρ– αναρωτιέται αν «η κατασκευή των γυναικών ως συνεκτικού και σταθερού υποκειμένου είναι μια αθέλητη ρύθμιση και πραγματοποίηση των έμφυλων σχέσεων» και «σε ποιο βαθμό η κατηγορία των γυναικών επιτυγχάνει σταθερότητα και συνοχή μόνο στο πλαίσιο της ετεροφυλοφιλικής μήτρας» (30).

Μέσα από την κριτική επανανάγνωση του έργου των Σιμόν ντε Μπωβουάρ, Μισέλ Φουκώ, Μονίκ Βιτίγκ, Λυς Ιριγκαρέ, Κλωντ Λεβί-Στρως, Ζακ Λακάν, Ζίγκμουντ Φρόυντ, Γκέιλ Ρούμπιν, Τζούλια Κρίστεβα, η Μπάτλερ επιχειρεί μια κριτική γενεαλογία της κατασκευής των κατηγοριών του βιολογικού φύλου, του κοινωνικού φύλου, της σεξουαλικότητας, της επιθυμίας και του σώματος ως κατηγοριών ταυτότητας. Η *Αναταραχή φύλου* στοχεύει στην αποφυσικοποίηση των παραπάνω κατηγοριών, τις οποίες θεωρεί προϊόντα της «υποχρεωτικής» ετεροσεξουαλικότητας και του φαλλογοκεντρισμού, και εστιάζεται στην κριτική αποδιάρθρωση των επιστημολογικών και οντολογικών εκείνων καθεστώτων που τις εμφανίζουν ως φυσικές. Υιοθετώντας από τον Φουκώ τον ισχυρισμό ότι η υποκειμενικότητα παράγεται λογοθετικά και από τη Βιτίγκ την άποψη ότι το βιολογικό φύλο είναι μια πολιτική κατηγορία που χρησιμοποιείται για να θεμελιώσει την ετεροσεξουαλικότητα, η Μπάτλερ διατυπώνει ως κεντρικό επιχείρημα τη θέση ότι η θεωρούμενη συνοχή βιολογικού φύλου, κοινωνικού φύλου και σεξουαλικότητας δεν οφείλεται παρά μόνο στην επαναλαμβανόμενη στυλιστική επιτέλεση συγκεκριμένων πράξεων μέσα στο χρόνο, οι οποίες αποκτούν το νόημά τους σε ένα πλαίσιο ετεροκανονικότητας. Η επιτελεστικότητα του φύλου, που δίνει την εντύπωση ενός έμφυλου πυρήνα, μιας κρυμμένης ψυχικής ουσίας με αποτέλεσμα το φύλο να εκλαμβάνεται ως αληθινό, δεν είναι, ωστόσο, άλλο παρά μίμηση χωρίς πρωτότυπο, μια διαρκής παρωδία της ίδιας της έννοιας του πρωτοτύπου. Στο ίδιο πλαίσιο, η αποτυχημένη μίμηση, η αποτυχημένη εκτέλεση της εντολής «να είσαι ένα δεδομένο φύ-

λο» μπορεί να αναταράξει τις κατηγορίες του φύλου, να δημιουργήσει ρήγματα που θα επιτρέπουν την ανασήμανσή του.

Στις παραγράφους που ακολουθούν θα προσπαθήσω να δείξω πώς τα κεντρικά ζητήματα που απασχολούν την Μπάπλερ στην *Αναταραχή φύλου*, όπως συνοψίστηκαν παραπάνω, συνεχίζουν προγενέστερες φεμινιστικές διερευνήσεις ενώ ταυτόχρονα διαφοροποιούνται από αυτές μέσω ενός κριτικού διαλόγου με τη μεταδομιστική σκέψη, όπως αυτή εκφράστηκε κυρίως στο έργο του Φουκώ και του Ντεριντά.

2. «Κανείς δεν γεννιέται γυναίκα, γίνεται»: Το υποκείμενο του φεμινισμού

Στην εισαγωγή στο *Δεύτερο φύλο* η Σιμόν ντε Μπωβουάρ διατυπώνει την επιφύλαξή της στο να γράψει ένα βιβλίο για *τη γυναίκα*, καθώς αναρωτιέται «Τι σημαίνει γυναίκα;». ⁵ Επισημαίνει ότι, ενώ από τη μία όλοι φαίνονται να συμφωνούν πως το μισό της ανθρωπότητας αποτελείται από γυναίκες, από την άλλη ισχυρίζονται ότι η θηλυκότητα βρίσκεται σε κίνδυνο και απαιτείται προσπάθεια για να «γίνουμε γυναίκες», να «παραμείνουμε γυναίκες». Η περίφημη φράση της Μπωβουάρ «δεν γεννιέσαι γυναίκα, γίνεσαι», που δίνει έμφαση στους τρόπους με τους οποίους η γυναίκα κατασκευάζεται ως ο καταστατικός «Άλλος» του άνδρα, έμελλε να γίνει η εμβληματική έκφραση του ριζοσπαστικού φεμινισμού.

Ο ριζοσπαστικός φεμινισμός εμφανίστηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες στα τέλη της δεκαετίας του 1960 ως αντίλογος στον σοσιαλιστικό φεμινισμό –ο οποίος απέδιδε την υποδεέστερη θέση των γυναικών στον παγκόσμιο καπιταλισμό και προσέβλεπε σε μια απελευθέρωση των γυναικών μέσα από μια αλλαγή στα δικαιώματα και τα καθήκοντά τους στο επίπεδο της παραγωγής–, και τον φιλελεύθερο φεμινισμό –ο οποίος υποστήριζε τη θεσμική ισότητα ανδρών και γυναικών. Στο πλαίσιο του ριζοσπαστικού φεμινισμού οι γυναίκες κατηγοριοποιούνται ως η «κατώτερη τάξη» στη βάση του φύλου τους και υποστηρίζεται ότι η «πατριαρχία», που θεωρείται υπεύθυνη για την υποδεέστερη θέση των γυναικών, δεν θα εκλείψει μέσω μιας αλλαγής στις σχέσεις παραγωγής. ⁶ «Δεν είναι μόνο ο καπιταλισμός, αλλά η πατριαρχική οικογένεια –η οποία ιστορικά προηγείται του καπιταλισμού και μπορεί να επιβιώσει της εξάλειψής του– που ευθύνεται για την καταπίεση και την υποδεέστερη θέση των γυναικών. Έτσι, οι ριζοσπάστριες φεμινίστριες δεν αγωνίζονται μόνο υπέρ του τέλους του καπιταλισμού και της νομικής, εκπαιδευτικής και οικονομικής ανισότητας ανάμεσα στα φύλα, αλλά και για την εξάλειψη της βιολογικής οικογένειας τουλάχιστον ως οικονομικού θεσμού και θεσμού ανατροφής των παιδιών ενώ επίσης απαιτούν την εξάλειψη των σεξουαλικών ταμπού τα

οποία λειτουργούν υπέρ της διατήρησης της βιολογικής οικογένειας». ⁷ Με έντονες επιδράσεις από την Μπωβουάρ και τον λεβιστρωσικό δομισμό, ο ριζοσπαστικός φεμινισμός εστίασε σε διπολικές αντιθέσεις «γυναίκα» - «άνδρας», «δημόσιο» - «ιδιωτικό», «αρσενική» - «θηλυκή» σεξουαλικότητα. Ωστόσο, η έμφαση στην «τάξη φύλου» άφησε εκτεθειμένο τον ριζοσπαστικό φεμινισμό στην έντονη κριτική ότι αν η «γυναίκα» είναι μια κοινωνική κατηγορία, το «φύλο» παραπέμπει στη βιολογική διαφορά και την υποστασιοποιεί. Επιπλέον, επικρίθηκε για το γεγονός ότι αντιπαρέχεται σημαντικές διαφορές μεταξύ γυναικών ως προς την τάξη, την εθνικότητα, τη σεξουαλικότητα δημιουργώντας ψευδείς εντυπώσεις οικουμενικότητας.

Η *Αναταραχή φύλου* ξεκινάει με τη διαπίστωση ότι αν και «η θέση περί οικουμενικής πατριαρχίας δεν απολαμβάνει πια την ίδια αξιοπιστία μ' εκείνη που απολάμβανε κάποτε, η ιδέα μιας γενικά αποδεκτής σύλληψης των “γυναικών”, απόρροια αυτού του μοντέλου, αποδείχτηκε πολύ πιο ανθεκτική» (28), για να προχωρήσει στην κριτική προσέγγιση της έννοιας του υποκειμένου στο φεμινισμό, τόσο στο επίπεδο της αντιπροσώπευσης όσο και σε εκείνο της αναπαράστασης. Η κριτική σκόπευση της Μπάτλερ αφορά καταρχήν τη διάκριση μεταξύ «βιολογικού» και «κοινωνικού» φύλου και την κατανόηση του δεύτερου ως της κοινωνικής κατασκευής του πρώτου. Η ίδια επικεντρώνεται στην έννοια της κατασκευής και δείχνει πώς η ερμηνεία του βιολογικού φύλου ως προλογοθετικού συνδέεται με τα πολιτισμικά νοήματα του κοινωνικού φύλου. Με άλλα λόγια, ισχυρίζεται ότι η σημασιολόγηση του σώματος ως έμφυλου/σεξουαλικού συμβαίνει μόνο με αναφορά στο κοινωνικό φύλο και ότι διανοητά φύλα είναι εκείνα που επιδεικνύουν συνοχή και συνέχεια ανάμεσα στο βιολογικό φύλο, το κοινωνικό φύλο και την επιθυμία. Στην προσέγγιση αυτή επηρεάζεται αφενός από τη θέση του Φουκώ, ότι η ετεροσεξουαλικοποίηση της επιθυμίας απαιτεί και θεσπίζει τη λογοθετική παραγωγή διακριτών και ασύμμετρων αντιθέσεων μεταξύ του «γυναικείου» και του «ανδρικού» που κατανοούνται ως εκφραστικές ιδιότητες του «αρσενικού» και του «θηλυκού», και αφετέρου από την άποψη που διατύπωσε η Βιτίγκ, σύμφωνα με την οποία ο δυαδικός χαρακτήρας του βιολογικού φύλου υπηρετεί τους αναπαραγωγικούς στόχους ενός συστήματος υποχρεωτικής ετεροφυλοφιλίας. Για την τελευταία, το «βιολογικό φύλο» είναι ένα σημάδι – μια κατηγορία – που επιβάλλεται από το σύστημα υποχρεωτικής ετεροφυλοφιλίας και το οποίο θα εξαλειφθεί, θα εξαφανιστεί, αν εκτοπιστεί η ετεροφυλοφιλική ηγεμονία.

3. *“Ούτε θεοί, ούτε θεές· ούτε αφέντες, ούτε αφέντρες”*:⁸ Πέρα από το σημάδι του φύλου

Τα ζητήματα της σεξουαλικότητας και της ετεροφυλοφιλίας είχαν προκαλέσει έντονες συζητήσεις, διαμάχες και αντιπαραθέσεις ανάμεσα στις φεμινίστριες κατά τη διάρκεια των προηγούμενων δεκαετιών. Στα τέλη της δεκαετίας του 1960 τα θέματα που απασχολούσαν το γυναικείο κίνημα σχετικά με τη σεξουαλικότητα ήταν η υπεράσπιση του δικαιώματος των γυναικών στην προσωπική ερωτική τους ικανοποίηση και η νομική κάλυψη απέναντι σε ανεπιθύμητες εγκυμοσύνες, δηλαδή το δικαίωμα στην άμβλωση. Την ίδια περίοδο, το γκέι και λεσβιακό κίνημα επέτρεψε σε πολλούς άνδρες και γυναίκες να διεκδικήσουν ανοιχτά το δικαίωμα στην ομοφυλόφιλη επιθυμία, και καθώς ένας ολοένα και μεγαλύτερος αριθμός γυναικών δήλωναν λεσβίες και διεκδικούσαν το δικαίωμα να φαίνονται και να αναγνωρίζονται ως λεσβίες, τα ενδιαφέροντα του φεμινισμού με αναφορά στη σεξουαλικότητα στράφηκαν σε νέες κατευθύνσεις. Η συζήτηση για την πολιτική διάσταση της σεξουαλικότητας στη δεκαετία του 1970 αφορούσε αφενός τον τρόπο με τον οποίο η πατριαρχία δομεί τη γυναικεία σεξουαλικότητα ενώ αφετέρου ενδιαφερόταν για τη δυνατότητα και τη δυναμική μιας αυτόνομης γυναικείας σεξουαλικής επιθυμίας. Η προβληματική αυτή συνδεόταν με την ανάπτυξη του λεσβιακού φεμινισμού ως στάσης πολιτικής, σύμφωνα με την οποία υπάρχει ουσιαστική σύνδεση ανάμεσα στην ερωτική και / ή συναισθηματική σχέση μεταξύ γυναικών και στην αντίσταση απέναντι στην πατριαρχία.⁹ Το αποτέλεσμα ήταν η υποστασιοποίηση της γυναικείας σεξουαλικότητας ως οντολογικά διαφορετικής από εκείνης των ανδρών. Η αρσενική και η θηλυκή σεξουαλικότητα ορίστηκαν στη βάση ενός δυαδικού σχήματος, όπου η αρσενική περιγράφηκε ως «ενστικτώδης», «εγωιστική», «ανεύθυνη», «βίαση», ενώ η θηλυκή συνδέθηκε με αξίες όπως η πνευματικότητα, το συναίσθημα, το διάχυτο ενδιαφέρον για τον άλλο. Στα τέλη της δεκαετίας του 1970 και στις αρχές εκείνης του 1980 εντάθηκε ιδιαίτερα η πόλωση ανάμεσα σε ριζοσπάστριες φεμινίστριες, που θεωρούσαν ότι η σεξουαλικότητα σε μια κοινωνία που κυριαρχείται από άνδρες εμπερικλείει κινδύνους, επειδή οι σεξουαλικές πράξεις διαιωνίζουν τη βία εναντίον των γυναικών, και σε «ελευθέρια φεμινίστριες», για τις οποίες το κύριο χαρακτηριστικό της σεξουαλικότητας είναι οι δυνάμει απελευθερωτικές πλευρές της ανταλλαγής ευχαρίστησης ανάμεσα σε συναινούστες συντρόφους.¹⁰ Η κριτική στόχευση της προσέγγισης που ορίζει τη σεξουαλικότητα με αναφορά στο φύλο και τη διακρίνει σε «θηλυκή» και «αρσενική», με αποτέλεσμα την εκ νέου θυματοποίηση των γυναικών στη βάση του φύλου τους, οδηγεί την Μπάτλερ να αναρωτηθεί για τις ρίζες της ετεροφυλοφιλίας σε άλλη βάση.¹¹